

اثر فصلنامه علمی فنی هنری ۷۸

پاییز ۱۳۹۶

شماره استاندارد بین‌المللی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴

شماره استاندارد بین‌المللی الکترونیکی: ۴۱-۳۵-۲۲

درجه علمی: علمی ترویجی

صاحب امتیاز: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

مدیر مسئول: جلیل گلشن

سردبیر: مهناز اشرفی

هیئت دبیران (تحریریه): سیدمحسن حبیبی (استاد دانشگاه تهران)، سیدحسین بحرینی (استاد دانشگاه تهران)، فرهاد تهرانی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، محمدرحیم صراف (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، مهرداد قیومی بیدهندی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، حمیده چوبک (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، علی زمانی فرد (استادیار دانشگاه هنر تهران)، مهناز اشرفی (استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی).

مدیر اجرایی: محمدعلی مخلصی

مدیر داخلی و معاون سردبیر: ذات‌الله نیک‌زاد

ویراستار: عبدالله مؤذن‌زاده کلور

مترجم: شروین معظمی گودرزی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: نوربخش

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نشانی دبیرخانه: تهران، تقاطع خیابان امام خمینی (ره) و سی تیر،

روبه‌روی موزه ایران باستان، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پلاک ۲،

پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی فرهنگی

کد پستی: ۱۱۳۶۹۱۳۴۳۱

تلفن: ۶۰-۶۶۷۳۶۴۵۲ (داخلی ۳۴۴)

وبگاه: Journal.richt.ir/athar

پست الکترونیک: atharmiras@gmail.com

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

لیتوگرافی و چاپ: تندیس نقره‌ای

اسامی داوران این شماره:

سعید جانب‌اللهی، زهرا حبیبی، محسن حبیبی، ابراهیم حیدری، فاطمه دانش‌یزدی، منصور سیدسجادی، عادل فرهنگی، مجید لباف خانیکی، محمدحسن مجبعلی، محمدعلی مخلصی، عبدالرحمان وهاب‌زاده.

- نقل مطالب مجله اثر با ذکر مأخذ آزاد است.

- نظر نویسندگان الزاماً نظر مجله نیست.

- این نشریه در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه می‌شود.

-
- ۳ ■ ارگ گلین گورتان
بهنام پدرام، مجید حقانی
- ۱۹ ■ پل دختر میانه؛ شرح تاریخ، اسناد و مرمت‌های انجام‌شده
مهدی رازانی، رامین محمدی سفیدخانی
- ۳۳ ■ آرامگاه‌های شهر جالق سراوان
سحر رستگارژاله، مجید کلانوری
- ۴۷ ■ نظام تقسیم آب و شبکه آب‌رسانی قنات محمدیه نایین
مهدی سلطانی محمدی، یوسف یوسفی، محمد بلوری بناب
- ۷۵ ■ کوخی کورتک، بنایی ناشناخته در مهاباد - سردشت، شمال غرب ایران
صلاح سلیمی، صلاح‌الدین ابراهیمی‌پور
- ۸۹ ■ پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز
محمدعلی مخلصی
- ۹۹ ■ جست‌وجویی در چیستی بنای مدرسه ضیائییه یا زندان اسکندر یزد
مجتبی مهرعلی‌کردبچه، ذات‌الله نیکزاد
- ۱۱۳ ■ تازه‌های کتاب و مجله کتابخانه پژوهشگاه میراث فرهنگی
معصومه ازقندی، ستاره اسحق تیموری

ارگ گلین گورتان

بهنام پدram

دکتری مرمت و باززنده‌سازی میراث معماری

عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اصفهان، گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی. نویسنده مسئول

b.pedram@au.ac.ir

مجید حقانی

دانش‌آموخته مهندسی معماری از مرکز آموزش عالی بزرگمهر اصفهان

تاریخ دریافت: ۰۷/۰۵/۹۶

تاریخ پذیرش: ۲۹/۰۹/۹۶

چکیده

از جمله سازه‌های گلین فلات ایران که وسعتی چشمگیر و تاریخی طولی دارد اما مورد کم‌لطفی قرار گرفته، «ارگ گورتان» را می‌توان نام برد؛ قلعه‌ای جلگه‌ای با ساختاری گلین با مساحت تقریبی پنج هکتار و قدمتی حدوداً هزارساله با چهارده برج نگهبانی مدور در پیرامون با دیوارهایی سرکشیده به آسمان برای حفاظت بهتر از ساکنان. ارگ کهن گورتان در حدود ۱۲۰ کیلومتری شرق اصفهان در ساحل زاینده‌رود قرار دارد. تا حدود نیمه قرن بیستم عده زیادی از اهالی روستای گورتان در این قلعه سکونت داشتند، اما به سبب مشکلات موجود به تدریج به فضای بیرون قلعه روی آوردند و عمده فضاهای باقی‌مانده ارگ را به محل نگهداری احشام اختصاص دادند. بررسی‌های میدانی در سال ۱۳۸۹ نشان‌دهنده اقامت چند خانواده در ارگ است، اما این اقامت با تغییرات و نوسازی‌های غیر قابل قبولی همراه بوده است. عمده فضاهای این سازه بزرگ گلین که شاید بتوان بعد از «ارگ بم» از آن به عنوان بزرگ‌ترین سازه خشت و گلی ایران یاد کرد، در اثر بی‌توجهی دچار آسیب‌هایی از قبیل ریزش تعدادی از طاق‌ها، ترک‌های عمیق در دیوارها و سقف‌ها، رانش دیوارها، تخریب کامل یکی از برجها، و... شده است. این نوشته دست‌یابی به شناخت هویت و اجزای معماری و بافت ارگ در راستای معرفی به جامعه فرهنگی و زمینه‌سازی انجام طرح حفاظت صحیح، هدف اصلی قرار داده است. در این پژوهش کاربردی، شناخت با مورد کاوی قلعه مذکور و گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات میدانی، کتابخانه‌ای، و آرشیوی با رویکرد تاریخی حاصل شده است. ویژگی‌های نهفته در این قلعه پس از انجام مطالعه و شناخت آن را شایسته موضوع حفاظت جدی معرفی می‌کند که گام اول را مراقبت اولیه و اضطراری پیشنهاد می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

ارگ گورتان، هویت معماری، اجزای معماری، مراقبت اولیه و اضطراری.

روستای گورتان در حدود ۱۲۰ کیلومتری شرق اصفهان در حاشیه شمالی رودخانه زاینده‌رود واقع شده است. فاصله این روستا تا تالاب گاوخونی ۳۵ کیلومتر است. ارتفاع روستا از سطح دریا ۱۴۸۰ متر است (تصویر ۱). قلعه روستای گورتان به عنوان هسته تشکیل‌دهنده روستا، بر حاشیه شمالی رودخانه واقع شده است، به طوری که حصار ارگ در قسمت جنوبی بر شیب ساحل رودخانه بنا شده است که بیش‌تر جنبه دفاعی داشته است. سپس سایر نقاط روستا در اطراف ارگ شکل گرفته است (علوی، ۱۳۸۴: ۴۵-۴۸) (نقشه ۱) (تصویر ۲ و ۳). بقایای ظروف سفالی پیداشده در شرق روستا و در کنار زمین‌های کشاورزی حاشیه رودخانه زاینده‌رود با تشخیص باستان‌شناسان به دوره هخامنشیان نسبت داده شده است. علاوه بر آن قبرهایی در قبرستان‌های قدیمی روستا یافت شده که جهت لحد آن‌ها برخلاف لحد مسلمانان است. یعنی به جای آن که سمت راست بدن آنها به طرف قبله باشد، پای آنها به طرف قبله است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۵-۱۱).

واژه گورتان از دو جزء «قور = گور» و «تان = دان» که از نظر دستور زبان فارسی پسوند ظرفیت است تشکیل شده است. «گورتان = گوردان» یعنی محلی که گور فراوان دارد. شهرها و محل‌هایی که نام آن‌ها با گور شروع شده است، منطقه آنها از زمین‌های اطراف پست‌تر و گودتر است که روستای گورتان نیز یکی از این محل‌ها می‌باشد. این واژه شبیه واژه‌های ترکی «قور = سلاح» است و ترکیب‌های «قورچی = رئیس اسلحه خانه» و «قورخانه = کارخانه اسلحه» از آن ساخته شده اند و «قورلنای» به ضم قاف و کسره را ماخوذ از زبان مغولی و به معنی مجمع بزرگ مشورت است و به زبان اهالی خوارزم هم «قورلتان» به معنی شورا و مشاورت با هم است [لغت‌نامه دهخدا] و چنین استنباط می‌شود که قلعه گورتان جنبه نظامی و دفاعی داشته و به احتمال قوی انبار مهمات و یا محل شورای نظامی گروهی از جنگجویان سلسله‌های دیلمی و سلجوقی بوده است. در حقیقت از شهر اصفهان تا این قلعه [خط ارتباطی وجود داشته و خبر و علامت دادن از فراز قلعه‌هایی که با فواصل مختلف از اصفهان تا قلعه گورتان قرار داشته، امکان‌پذیر بوده است (علوی، ۱۳۸۴: ۴۷-۴۸). گسترش و توسعه این قلعه در دوره‌های صفوی و قاجار اتفاق افتاده که این موضوع از نوع معماری قلعه قابل تشخیص است هرچند همان‌طور که در بالا ذکر شد، هسته اولیه آن قدمت بیش‌تری دارد.

مطالعه و شناخت ارگ گورتان تلاشی است در جهت حفظ و حراست از یک اثر تاریخی - فرهنگی به منظور معرفی بهتر فرهنگ و تمدن غنی ایران‌زمین و شناساندن آن به جهانیان. این مطالعه از لحاظ موقعیت جغرافیایی و آب‌وهوایی خاص و همچنین قرارگیری در کنار رودخانه زاینده‌رود و محور فرهنگی - گردشگری شرق اصفهان می‌تواند از اهمیت ویژه‌ای بهره‌مند گردد. البته در صورتی که تلاش طرفداران محیط زیست به نتیجه مطلوب‌تری برسد و بار دیگر آب برای همیشه به بستر رود بازگردد.

این پژوهش بخش شناخت مطالعات ارگ گورتان است که با هدف معرفی این سازه ارزشمند معماری کویری و جلب توجه بیشتر به آن، در راستای حفاظت از میراث معماری ارایه شده است. ایجاد انگیزه حفاظت از قلعه به عنوان یک اثر تاریخی - فرهنگی و نقش این سازه در بهبودبخشی وضع اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی آینده روستای گورتان، و ایجاد انگیزه به منظور جلوگیری از تخریب بیش‌تر یکی از بزرگ‌ترین ارگ‌های خشتی دنیا، در رویکردهای پژوهش از طریق اعمال مراقبت‌های اولیه دیده شده است.

پیشینه مطالعات تاریخی، باستان‌شناسی و نقشه‌برداری اثر شامل دو سند «طرح هادی روستای گورتان و بلان» (علوی، ۱۳۸۴) و «گزارش آپرندة ثبتی ارگ گورتان» (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶) است. در گزارش ثبتی شماره ثبت اثر ۲۹۹۳۸ و تاریخ ثبت آن مرداد ۱۳۸۷ش ذکر شده و علاوه بر آن مشخصات پلاک ثبتی شامل مختصات مکانی، نقشه‌ها، تصاویر، ... از ارگ ارایه شده است. کمبود منابع موثق به آن منجر شده که داده‌های اولیه مقاله بر مبنای اطلاعات سند ثبتی و طرح هادی روستا باشد؛ البته برخی از داده‌ها روزآمد شده است.

مقاله دارای رویکرد کاربردی است و روش پژوهش مورد استفاده روش تاریخی و توصیفی با مطالعه موردی ارگ گورتان است. شیوه تجزیه و تحلیل، کیفی است و ابزار پژوهش مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای و اسنادی است.

در این نوشته پس از معرفی کلیت ارگ، به شناخت هویت معماری و پس از آن به اجزای معماری ارگ پرداخته شده تا بتوان شناخت قابل قبولی را در اختیار مخاطبان قرار داد. این شناخت زمینه را فراهم می‌آورد تا پیشنهاد اعمال مراقبت‌های اولیه جهت جلوگیری از تخریب بیش‌تر مطرح شود. هرچند اندک فعالیت‌های مرمت و بازسازی به صورت متناوب از سال ۱۳۹۰ش وجود داشته است اما مقاله بر رویکرد انجام مراقبت اولیه و اضطراری تأکید دارد.

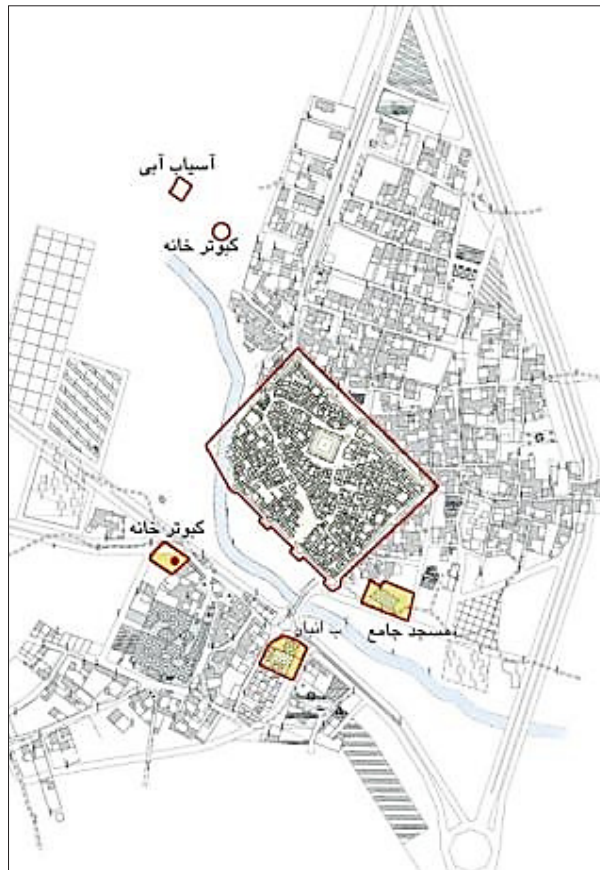
تصویر ۱. موقعیت ارگ گورتان در مجاورت زاینده‌رود و باتلاق گاوخونی (مأخذ: google earth, پردازش از: نویسندگان).

تصویر ۲. چشم‌انداز عمومی ارگ گورتان (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ).

تصویر ۳. نماهای شمالی و غربی ارگ گورتان (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ).

نقشه ۱. موقعیت ارگ در روستای گورتان نسبت به عناصر تاریخی پیرامون و زاینده رود (مأخذ: آرشیو اسناد اداره میراث فرهنگی استان اصفهان).

۲.۱. هویت معماری ارگ

مصالح بوم‌آورد و وضع و کیفیت اقتصاد و فرهنگ مردم این روستا از عوامل شکل‌گیری این مجموعه به صورت ساده و ارگانیک و با تزیینات محدود است. بررسی‌های اولیه و مطالعات میدانی، این گونه نشان می‌دهد که هسته اولیه این مجموعه به صورت یک قلعه کوچک به نام «قلعه نواب» با چهار برج و دیوارهای کوتاه در ضلع جنوب غربی قلعه کنونی جای داشته است. نوع معماری و فشردگی در این قسمت بیانگر قدمت بیشتر این بخش از مجموعه است (نقشه ۲ و ۳).

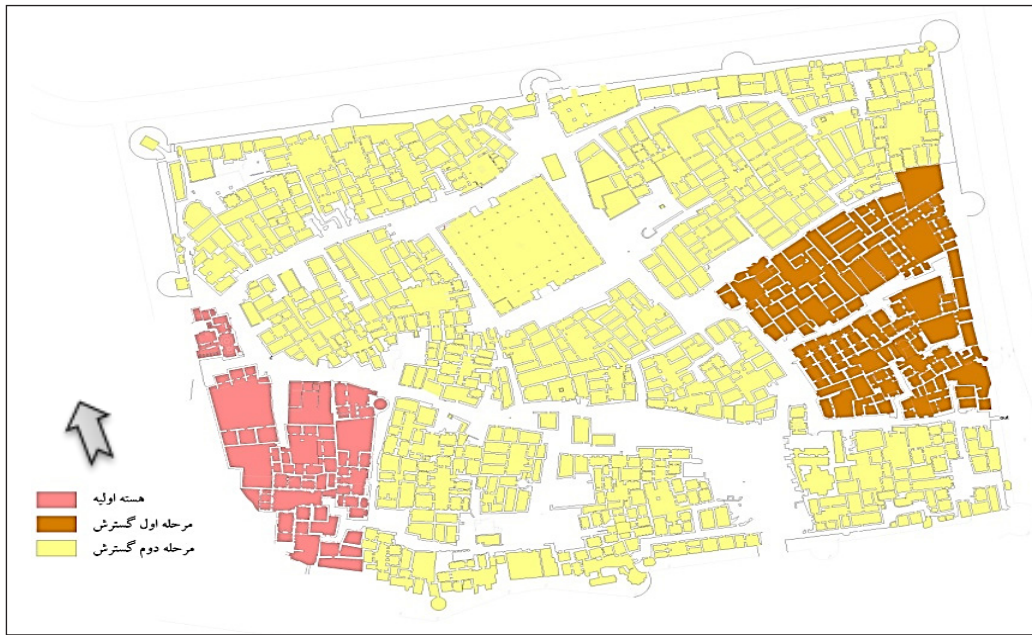
از مصالح به‌کاررفته در ارگ گورتان می‌توان به خاک رس به عنوان اصلی‌ترین ماده، سنگ جهت پی‌سازی، ریگ، گچ، و آهک اشاره کرد. از این مصالح در ساخت خشت، ملات گل، کاهگل، شفته آهک، و... استفاده شده است. خشت‌ها در ارگ گورتان بسته به مکان و نوع باربری آن به ابعاد مختلف یافت می‌شوند اما عموماً ابعادشان ۳۰×۳۰ و ۴۰×۴۰ سانتی‌متر است. ضخامت دیوارها در این ارگ بسیار متفاوت است و از ۳۰ تا ۳۰۰ سانتی‌متر متغیر است. از انواع

تا سال ۱۳۳۵ش با برقراری امنیت، تمامی مردم روستای گورتان که در ارگ زندگی می‌کردند به تدریج در خارج از ارگ مستقر شدند و در پی افزایش جمعیت اهالی، به ساخت خانه در بیرون ارگ اقدام کردند تا جایی که امروزه انگشت‌شمار خانوار در محوطه پنج هکتاری ارگ زندگی می‌کنند و بقیه اهالی نیز از ارگ به عنوان محلی برای نگهداری دام و علوفه استفاده می‌کنند.

این ارگ در سال ۱۳۸۶ مطالعه و نقشه‌برداری شد و در سال ۱۳۸۷ به شماره ۲۹۹۳۸ در فهرست آثار ملی به ثبت رسید. از سال ۱۳۹۰ فعالیت‌های مرمت و بازسازی به طور جدی گریخته در آن انجام شده اما بنا به گزارش تارنمای خبرگزاری تسنیم به نقل از مدیر کل میراث فرهنگی اصفهان، ادامه مرمت‌ها با تخصیص بودجه در سال ۱۳۹۶ بر روی دیوارهای قلعه ادامه یافته است. در همین گزارش خبر تملک دو خانه تاریخی قلعه توسط میراث فرهنگی آورده شده است (تارنمای تسنیم، ۱ شهریور ۱۳۹۶).

نقشه ۲. پلان ارگ گورتان (ماخذ: آرشیو اسناد اداره میراث فرهنگی استان اصفهان).

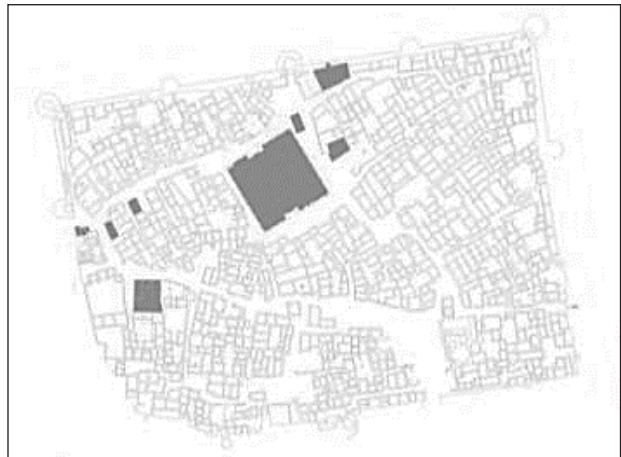
نقشه ۳. مراحل گسترش کالبدی (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ، ویرایش نویسندگان).

مجموعه را به ویرانه‌ای تبدیل کرده است. بنای حسینیه قدیم که به سبب گنجایش کم پاسخگو پذیرش مراجعان نبود، در سال ۱۳۷۷ش تخریب شد و به جای آن حسینیه جدید در اندازه‌ای غیر واقعی همراه با تخریب محیط اطراف، قرار گرفت و همزمان چند فضا با بتن و آهن و آجر به گونه‌ای ناهنجار هویت و اصالت محیط را مخدوش کرد (نقشه ۴) (تصویر ۴).

طاق‌های منحنی خصوصاً طاق گهواره‌ای استفاده شده است. سازه اجزای معماری به سان یک پیکره به یکدیگر متصل طراحی شده اند. این اتصال پیکره در محل گذرها با استفاده از ساباطها و پشت‌بندها صورت گرفته است؛ هر چند در حال حاضر این ویژگی کمرنگ شده و به سبب ویرانی تعدادی از اجزا معماری، ارگ دچار گسست‌هایی شده است. گذر زمان، شرایط محیطی، و بی‌توجهی ساکنان روستا

تصویر ۴. حسینیه نوساز در بافت ارگ (عکس از: نویسندگان).

نقشه ۴. الحاقات و تصرفات مخرب بافت (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ، ویرایش نویسندگان).

نقشه ۶. کالبدهای بارزشی که نیازمند مراقبت اضطراری هستند (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ، ویرایش نویسندگان).

نقشه ۵. محله‌بندی یافت قلعه (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ، ویرایش نویسندگان).

خانه‌ها بسته به موقعیت قرارگیری نسبت به فضاهای مجاور خود و همچنین نیاز ساکنان به دو گونه ساخته شده‌اند: دسته اول خانه‌هایی هستند که در آنها هشتی، ارتباط‌دهنده فضای داخل و خارج بنا است و دسته دوم خانه‌هایی هستند که این ارتباط توسط دالان روباز امکان‌پذیر شده است. اکثر خانه‌های این مجموعه یک طبقه‌اند و تعداد معدودی از آنها دارای چند اتاق و یا تابستان‌نشین در طبقه دوم خود بوده‌اند. نوع معماری و وسعت هر خانه به خوبی نشان‌دهنده تمکن مالک آن است.

ارتباط با پشت بام هر خانه توسط پله‌های ساده روباز واقع در گوشه حیاط برقرار می‌شده که فرم و نوع شکل‌گیری آنها سبب خلق فضاهای زیبای معماری شده است. شکل‌گیری فضاها بسته به درجه اهمیت آنها، در چهار جهت حیاط مرکزی است. در حیاط اکثر خانه‌های بزرگ و ارزشمند قلعه معمولاً یک چاه آب وجود داشته است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۹-۵۷) که در حال حاضر به سبب خشک شدن غیر قابل باور زاینده‌رود، چاه‌ها نیز خشک شده‌اند. دو خانه شاخص این قلعه عبارت‌اند از:

الف. خانه حاج محمد

این خانه در ضلع غربی حسینییه واقع است. ورودی خانه با سردر ساده‌ای در ضلع شرقی تعبیه‌شده که توسط راهرو نسبتاً کوتاهی به حیاط می‌پیوندد. بنا با الگوی حیاط مرکزی شکل گرفته و فضاهای مختلف به نسبت اهمیت در جبهه‌های مختلف حیاط قرار دارند. به جز دو اتاقی که در دو جبهه شرقی و غربی در طبقه اول واقع شده‌اند بقیه بنا در اشکوب هم‌کف مستقر هستند. فضاهای شاخص و بارز بنا مانند نشیمن در دو جبهه شمالی و جنوبی واقع شده و فضاهای

محدوده ارگ از چهار محله مساج، رحمانی‌ها، سادات، و عمومی تشکیل شده است. در قسمت شمال غربی، محله عمومی؛ در شمال شرقی، محله رحمانی‌ها؛ در جنوب شرقی، محله سادات؛ و در قسمت جنوب غربی ارگ، محله مساج قرار گرفته است. این نام‌گذاری بر اساس نام تیره‌هایی که در آن محلات زندگی می‌کرده‌اند، وجه تسمیه یافته است (نقشه ۵).

اکثر بناهای ارگ مالک خصوصی دارند. اماکن مذهبی روستا از طرف مردم روستا وقف شده و مالکیت حمام هم عمومی است. مردم روستا قسمت‌های عظیمی از ارگ را تخریب و به جای آن الحاقاتی از قبیل حسینییه جدید و سرویس بهداشتی ساخته‌اند که همان‌گونه که قبلاً ذکر شد، باعث به وجود آمدن آسیب‌های سازه‌ای و منظری شده است.

۳.۱. اجزای معماری ارگ

اجزای معماری ارگ شامل خانه‌ها، مساجد (۴ مسجد)، برج‌ها (۱۴ برج در پیرامون خارجی ارگ و یک برج در داخل ارگ)، ورودی‌های ارگ، گذرها (اصلی و فرعی)، آسیاب‌ها (۳ آسیاب)، حمام، نخلدان (یکی از سازه‌های جالب درون قلعه، ساختمان موسوم به نخلدان است که در گذشته نخل و علم مربوط به مراسم عاشورای حسینی را در آن نگهداری می‌کردند)، بازار، باغچه‌های بزرگ (۳ باغچه)، حسینییه، و قلعه نواب یا هسته اولیه ارگ است (نقشه ۶).

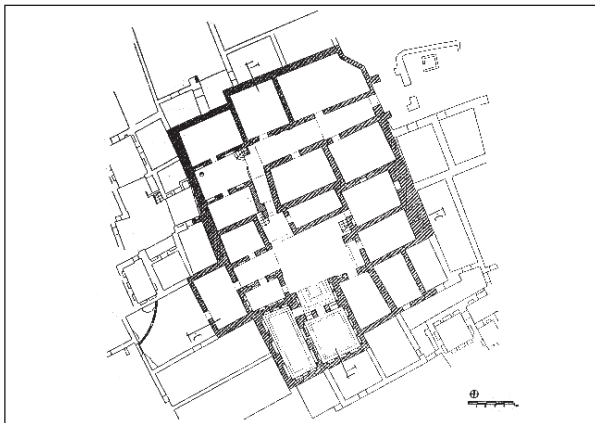
۱.۳.۱. خانه‌ها

جز تعداد معدودی از خانه‌های این مجموعه که متعلق به اعیان است، اکثر خانه‌ها، دارای پلانی ساده و الگوی حیاط مرکزی است. بررسی خانه‌های این مجموعه نشان می‌دهد که

راهرو ورودی و پله‌ای ساده با کف سنگی در جبهه شرقی بنا، در داخل حیاط بنا میسر می‌شود. از ویژگی‌های بنا می‌توان به وجود فضایی سرپوشیده به صورت چهارطاقی در طبقه اول واقع در جبهه شرقی بنا اشاره کرد که با مستقر شدن در این فضا می‌توان به بخش زیادی از مجموعه اشراف پیدا کرد. خانه به لحاظ سازه‌ای در وضعیت مطلوبی به سر می‌برد و دخل و تصرف‌های اندکی در این بنا صورت گرفته است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۹-۵۷). در یکی از اتاق‌های طبقه اول این خانه می‌توان تزیینات کشته‌بری را مشاهده کرد (تصویر ۶) (نقشه ۷).

تصویر ۶. خانه رحمانی (عکس از: نویسندگان).

نقشه ۷. پلان خانه رحمانی
(مأخذ: آرشیو اسناد اداره میراث فرهنگی استان اصفهان).

۱.۳.۲. مساجد گورتان

چهار مسجد به نام‌های شبستان، بالا، ابراهیم، و غلامرضا در قلعه گورتان وجود دارد که نشان از سکونت جمعیت قابل توجه ارگ در گذشته دارد (تصاویر ۷ تا ۱۰) و (نقشه ۸).

خدماتی و محل نگهداری احشام در مجاورت راهروی ورودی قرار گرفته‌اند. دسترسی به بام و طبقه اول و اتاق شرقی بنا توسط پله‌های ساده‌ای که در جنوب شرقی حیاط واقع شده میسر شده است. جهت دسترسی به اتاق غربی نیز پله‌ای جداگانه در وسط ضلع غربی ایجاد شده که مستقیماً به بالکن اتاق راه دارد (تصویر ۵).

از ویژگی‌های بنا می‌توان به فرم و معماری تزیینات گچی محدود و نوع طاق‌زنی متفاوت با طاق‌های آهنگ دیگر بناها و همچنین وجود چاه آب در گوشه جنوبی حیاط اشاره کرد که سبب شده این بنا نسبت به دیگر خانه‌های قلعه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. بنا از لحاظ سازه‌ای در وضعیت مطلوبی به سر می‌برد و دخل و تصرف در آن بسیار محدود است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۹-۵۷). لازم به ذکر است که قسمتی از ضلع جنوبی بنا به دلیل ساخت سرویس بهداشتی توسط مالک این خانه قدیمی تخریب شده است.

تصویر ۵. خانه حاج محمد. یکی از پله‌های دسترسی به طبقه اول و بام در سمت راست تصویر قابل رویت است (عکس از: نویسندگان).

ب. خانه رحمانی

این خانه در شمال شرقی قلعه در انتهای کوچه باریک و کوتاهی واقع است. تنها ورودی خانه در ضلع شرقی تعبیه شده و توسط راهرویی که نیمی از آن بدون پوشش است با چرخش ۹۰ درجه به حیاط کوچک بنا می‌رسد. در مسیر راهروی ورودی مانند اکثر خانه‌ها، انبار و محل نگهداری احشام استقرار یافته است. این بنا دو طبقه است و از خانه‌های ملاکان این روستا بوده است. فضاهای متفاوت در چهار جبهه با توجه به اهمیت آن‌ها شکل گرفته‌اند. در جبهه جنوبی در مقابل ورودی، فضای نشیمن با پیش‌ورودی شاخصی قرار گرفته که پوشش آن طاق کلیل است. ارتباط با طبقه اول و بام توسط دو ردیف پله در داخل

تصویر ۸. شبستان مسجد ابراهیم (عکس از: نویسندگان).

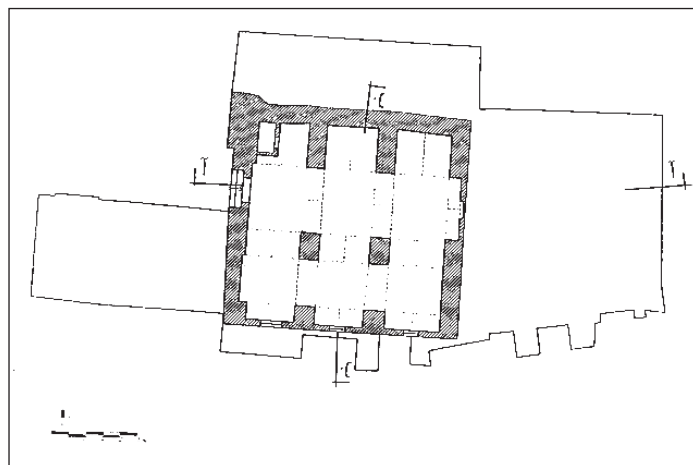
تصویر ۷. نمای غربی مسجد شبستان (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۱۰. شبستان مسجد غلامرضا (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۹. شبستان مسجد بالا (عکس از: نویسندگان).

نقشه ۸. پلان مسجد شبستان ارگ (مأخذ: گزارش پرونده ثبتی ارگ).

۱.۳.۳. برج‌ها

این مجموعه دارای ۱۴ برج نگهبانی در دل بارو و یک برج کوچک در داخل ارگ است. برج کوچک داخل ارگ مربوط و متعلق به هسته اولیه بوده است. یکی از برج‌های واقع در جنوب غربی کاملاً ویران و یک برج دیگر در همان جبهه به صورت نیمه‌ویران در آمده است. تخریب و آسیب‌دیدگی این دو برج به خاطر قرارگیری در مسیر حرکت آب زاینده‌رود و طغیان‌های فصلی آن بوده است. تصویر ۱۱ و ۱۲ مسیر رودخانه و صحنه طغیان رودخانه را نشان می‌دهند.

تصویر ۱۳. برج شمال غربی (عکس از: نویسندگان).

۱.۳.۴. گذرها

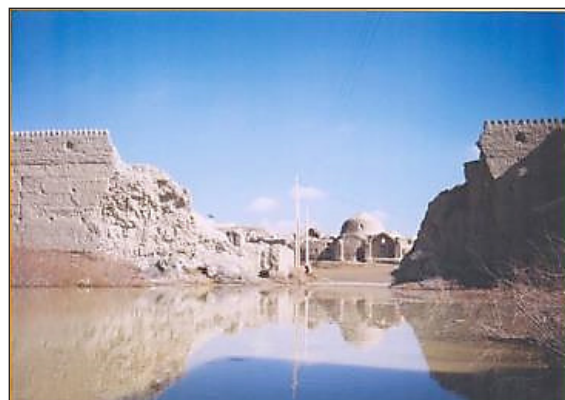
گذرهای بافت قلعه مخاطب را به حرکت و پویایی دعوت می‌کند. در سند ثبتی ارگ گذر در بافت این گونه توصیف شده است: گذر اصلی در قلعه از ورودی اصلی شروع شده و در بین بناهای مجموعه حرکت می‌کند، در مجاورت این گذر فضاهای خدماتی و مذهبی از قبیل آسیاب، مسجد، حسینیه، و بازار شکل گرفته است. گذرهای فرعی از گذر اصلی منشعب شده و در داخل هر محله ارتباط بین خانه‌ها و دیگر فضاها را برقرار می‌کند. تعداد زیادی از گذرهای فرعی به صورت بن بست است و تنها تعداد معدودی از آن‌ها به یکدیگر راه دارند. نوع اقلیم منطقه سبب شکل‌گیری فضاهای ارگانیک با گذرهای باریک شده است. در امتداد برخی از این گذرها ساباط‌های کوچکی دیده می‌شود که در زیر آن‌ها سکوهایی برای نشستن ساخته شده است. البته به علت وسعت کم آن، تعداد این ساباط‌ها محدود است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۶) (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

۱.۳.۵. حسینیه

در میانه ارگ عمارت بلند نوسازی وجود دارد که در اوج ناسازگاری در میان یک بافت تاریخی قد برافراشته است. سال ۱۳۷۷ش ساکنان روستا، حسینیه قدیمی قلعه را تخریب کرده و به جای آن ساختمانی نوساز با ارتفاع حدود ۱۰ متر برپا کردند که از بیرون قلعه نیز نمایان است. متأسفانه ساخت این حسینیه نوساز در این مکان به دلیل عدم رعایت اصول طراحی در بافت تاریخی، با بافت تاریخی ارگ ناهمخوان است. علاوه بر آن اهالی به بهانه برگزاری مراسم عزاداری محرم در بیرون از فضای حسینیه دست به تخریب بخش‌هایی از بازار قدیمی، خانه‌ها و کوچه‌ها نیز زده اند (تصویر ۱۶ و ۱۷) و (طرح ۱).

تصویر ۱۱. مسیر رودخانه در زمان جریان داشتن آب از مجاورت قلعه (مأخذ: google earth, پردازش از: نویسندگان).

تصویر ۱۲. آب گرفتگی محدوده جنوبی ارگ ناشی از طغیان رودخانه که به تخریب بخشی از سازه منجر شده است (مأخذ: آرشیو اسناد اداره میراث فرهنگی استان اصفهان).

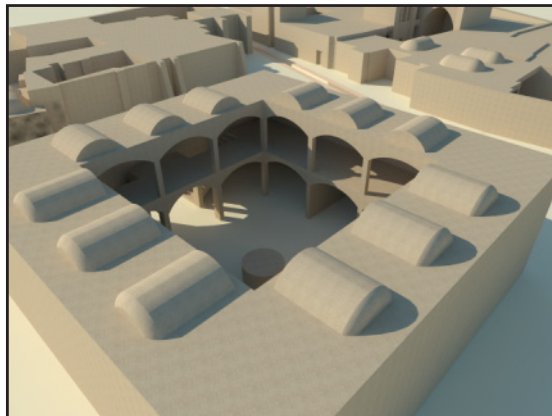
اکثر برج‌های این قلعه دوطبقه اند. از طبقه همکف به عنوان انبار استفاده می‌شده است. طبقه اول محل استراحت نگهبان برج بوده و از بام برج‌ها به عنوان محل دیده‌بانی استفاده می‌شده است (حیدریان دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۲-۱۵) (تصویر ۱۳).

تصاویر ۱۴ و ۱۵. گذرهای بافت ارگ (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۱۶. حسینیه نوساز در بافت تاریخی ارگ (عکس از: نویسندگان).

طرح ۱. بازسازی مجازی حسینیه قدیمی بر اساس شواهد (ترسیم از: نویسندگان).

تصویر ۱۷. یکی از مستندات تصویری حسینیه قدیم و برگزاری مراسم مذهبی در آن (مأخذ: آرشیو اسناد اداره میراث فرهنگی استان اصفهان).

آسیاب، حمام، نخلدان، و باروی قلعه نام برد (تصویر ۱۸ تا ۲۱).

۱.۳.۶. دیگر اجزای معماری ارگ از دیگر فضاهای معماری موجود در ارگ می‌توان از

تصویر ۲۰: طاق نخلدان ارگ (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۱۸. آسیاب اصلی (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۱۹: سربینه حمام ارگ (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۲۱. قسمتی از باروی قلعه نواب. این قلعه در ضلع جنوب غربی ارگ گورتان واقع شده است و احتمالاً مربوط به اوایل دوران اسلامی ایران و هسته اولیه ارگ گورتان است (عکس از: نویسندگان).

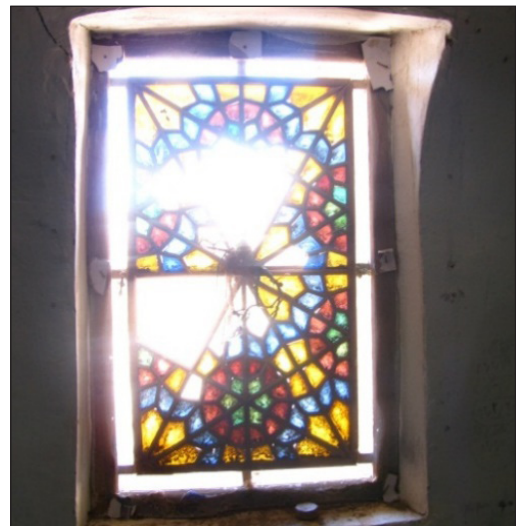
۱. ۷.۳. تزیینات

خارجی قلعه؛ پنجره‌ها و نورگیرهای چوبی؛ طراحی سربخاری در داخل اتاق‌های نشیمن؛ و کاربندی‌های مسجد شبستان (تصاویر ۲۲-۲۵).

از شاخص‌ترین تزیینات ارگ می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: تزیینات محدود خشتی در برج‌های ورودی و بدنه‌های

تصویر ۲۳. کاربندی مسجد شبستان (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۲۲. نورگیر مسجد شبستان (عکس از: نویسندگان).

تصویر ۲۵. اندک تزیینات برج شمال غربی
(عکس از: نویسندگان).

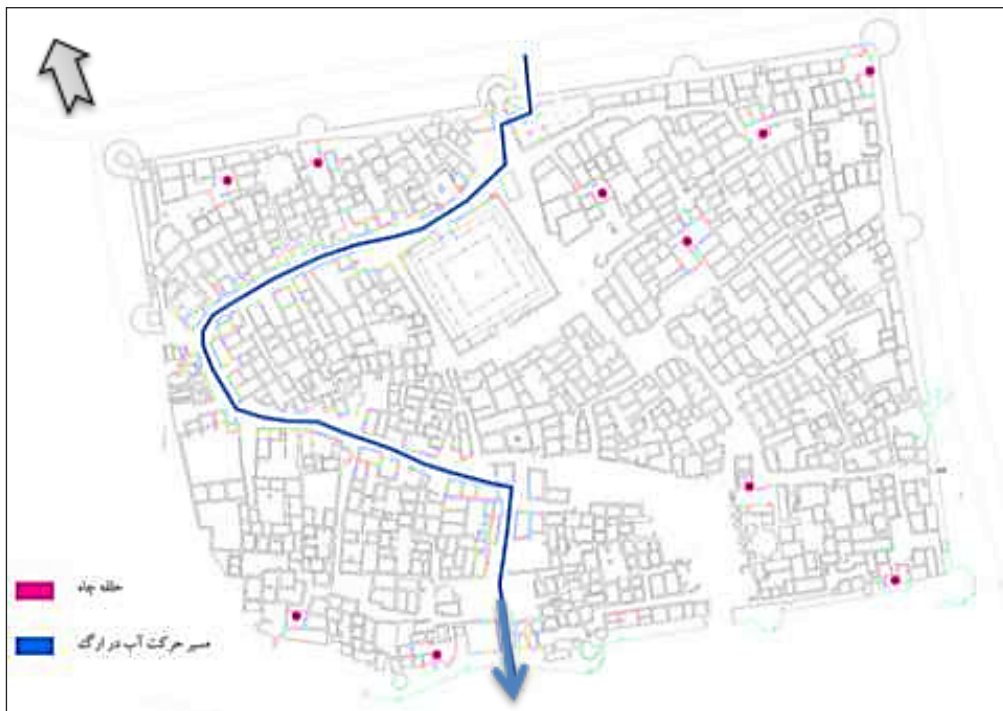

تصویر ۲۴. یکی از بخاری‌های دیواری باقی‌مانده در ویرانه‌های ارگ (عکس از: نویسندگان).

بناهای مسیر آب مشخص شده در طرح ۹، از مازاد آب آبیاری مزارع شمالی روستا آب‌گیری می‌کرده و با گذر از زیر مسجد غلامرضا و طی کردن مسیر اصلی قلعه، پس از تأمین آب حمام به مسیر خود ادامه داده و از زیر قسمتی از باروی جنوبی به رودخانه می‌پیوسته است (نقشه ۹).

۸.۳.۱. چاه‌ها و جوی آب ارگ

در ارگ گورتان ۱۵ حلقه چاه سالم وجود دارد که ۱۰ حلقه از آن‌ها در طرح ۹ جانمایی شده است. اما به سبب مسدود بودن فضای ورودی بعضی از بناها نمی‌توان تعداد و محل دقیق همه آن‌ها را مشخص کرد.

نقشه ۹. چاه‌ها و مسیر جوی آب ارگ (ترسیم از: نویسندگان).

۲. اقدامات حفاظتی پیشنهادی بر مبنای اضطرار
از دیدگاه عملی، مراقبت اضطراری ارگ که قبل از انجام
مرمت و بازسازی باید انجام شود، شامل موارد زیر است:

۲.۱. تنظیم شیب معابر

روستای گورتان به سبب آنکه در دشت قرار گرفته، نسبتاً
مسطح و دارای شیب کمی است. با توجه به این که رودخانه
زاینده رود از کنار این روستا عبور می کند و محل عبور
رودخانه خط القعر [منطقه] است، جهت شیب معابر در روستا
و ارگ از شمال شرقی به جنوب غربی و به سمت رودخانه
است. به طوری که عمده آب های سطحی حاصل از بارندگی
نهایتاً به داخل رودخانه می ریزد (علوی، ۱۳۸۴: ۶۷-۶۸).
از آب به عنوان مهم ترین عامل مخرب در بناهای خشتی
می توان نام برد. به همین دلیل هدایت آب به خارج در این
بناها از مهم ترین دغدغه های مرمت گران است. شیب بندی
گذرها جهت هدایت آب های سطحی به خارج از بنا به طور
کلی باید از سمت شمال شرق به سمت جنوب غرب انجام
پذیرد (نقشه ۱۰).

۲.۲. شیب بندی بامها

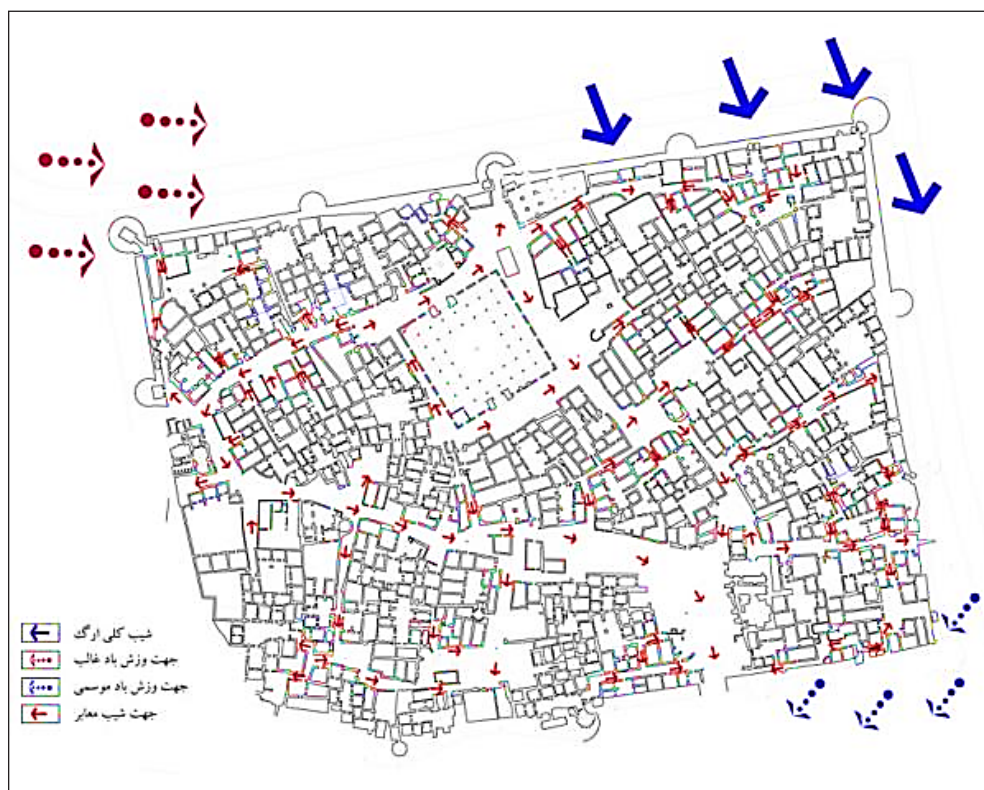
به منظور جلوگیری موقت از نفوذ آب از بام به داخل بناها
می توان از روش های سنتی که هم خوان با ارزش های معماری
مجموعه است استفاده کرد. در این روش ها با سبک سازی
سقف و کشیدن یک لایه کاهگل روی سطح بام با رعایت
جهت شیب، شیب بندی به سمت ناودان صورت می گیرد و
آب با شیب بندی مناسب از کنار قوس ها و روی تکیه گاه ها و
با اجرای ناودان به گذرها هدایت می شود.

۲.۳. شمع بندی قوس ها و طاق های آسیب دیده

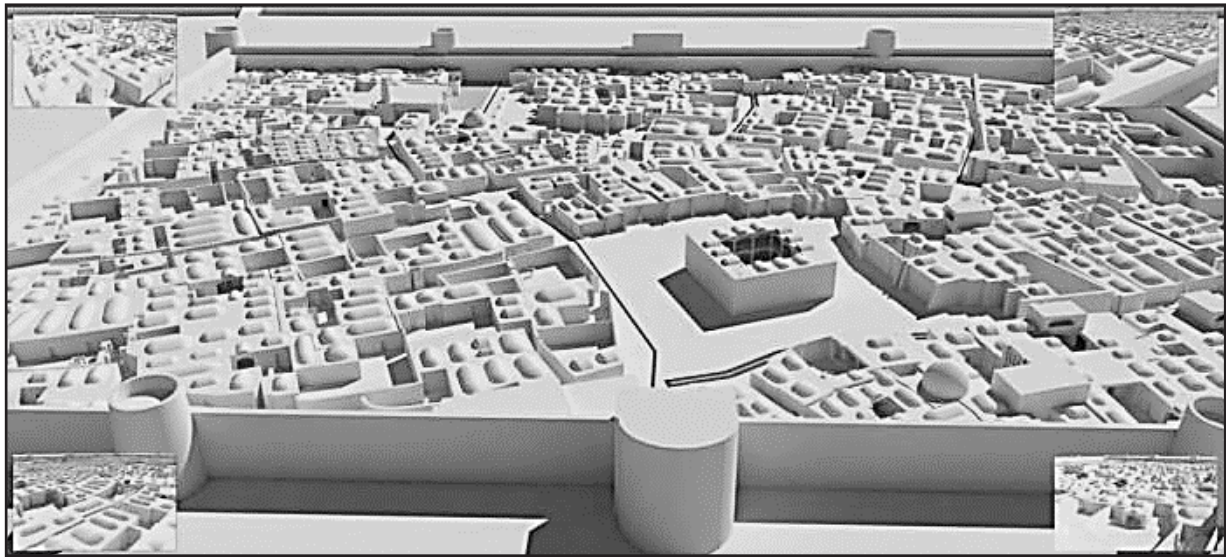
برای جلوگیری از ریزش طاق ها و پوشش های آسیب دیده،
قرار دادن شمع در محل هایی مانند آوارگاه قوس ها و طاق ها
به عنوان اقدام اولیه ضروری است.

۲.۴. حفاظت دیوارها

مراقبت در سه منطقه آسیب پذیر، رأس دیوار (سرلاد)، سطح
قائم متخلخل، و محل اتصال دیوار با زمین (قایده دیوار) باید
صورت گیرد (وارن، ۱۳۸۹: ۱۸۴). استفاده از مصالح هم خوان
همراه با ترفندهایی مانند نصب پشت بندها و استفاده از مواد
مقاوم تر در سرلاد دیوارها مد نظر است.

نقشه ۱۰. شیب کلی ارگ، شیب معابر و جهت غالب وزش بادها (ترسیم از: نویسندگان).

طرح ۲. بازسازی مجازی از نمای کلی ارگ این مجال را فراهم می‌آورد تا تمامیت ارگ در یک نما دیده شود (ترسیم از: نویسندگان).

می‌شود. این ارتباط از طریق حفاظت صحیح از میراث فراهم می‌شود. حفاظت از چنین محوطه‌ای نیازمند تدوین یک پلان مدیریتی است. لذا قبل از پرداختن به طرح‌های مرمت و باززنده‌سازی، عملیات مراقبت اضطراری کل‌نگر برای تمامی پیکره ارگ توصیه شده است. با این نگرش که باید از تخریب بیش‌تر ناشی از عوامل طبیعی و عوامل انسانی در کل پیکره ارگ جلوگیری به عمل آید. این مراقبت، زمان لازم برای برنامه‌ریزی را فراهم خواهد کرد (طرح ۲).

کتابنامه

- حیدریان دولت‌آبادی، محمدرضا. (۱۳۸۶). گزارش پرونده ثبتی ارگ گورتان. اصفهان: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).
- علوی، شهریار. (۱۳۸۴). طرح هادی روستای قورتان ویلان. اصفهان: بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اصفهان.
- وارن، جان. (۱۳۸۷). حفاظت سازه‌های گلین. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. چ ۱. تهران: مؤسسه فرهنگی ایکوموس ایران.

۵.۲. ضرورت شناساندن ارزش‌ها و قابلیت‌های اثر
 شاید بتوان گفت به همان نسبت که هدایت آب‌های سطحی به بیرون از ارگ در مراقبت از آن نقش ایفا می‌کند، بالا بردن آگاهی بومیان منطقه نسبت به امتیازی که در اختیارشان است به عنوان صاحبان یک اثر تاریخی - فرهنگی نیز ضروری است. چرا که مانع از تخریب و انجام مراقبت بیشتر می‌شود و در این رابطه دادن اطلاعات از چشم‌انداز حدودی ارگ پس از انجام عملیات بازسازی و نوع کاربری آن و نقشی که می‌تواند در اقتصاد منطقه بازی کند نیز مهم است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله بر اساس رویکردهای تعریف‌شده، شناخت سازه ارگ را هدف قرار داده شده و بر این اساس هویت معماری و همچنین اجزای معماری ارگ معرفی شده است. ضمن آن که نیم‌نگاهی هم به بخش‌های تخریب‌شده در اثر حوادث طبیعی (طغیان رودخانه) و غیر طبیعی (تخریب انسانی) شده است. شناخت برای شناخت نمی‌تواند به تنهایی دستاورد محسوب شود. هدف از شناخت رسیدن به درکی متعالی‌تر است؛ درکی که به فهم ارتباط گذشته با اکنون و آینده منجر

Gürtān Earthen Citadel

Behnam Pedram

Ph.D. in Conservation & Revitalization of Architecture Heritage

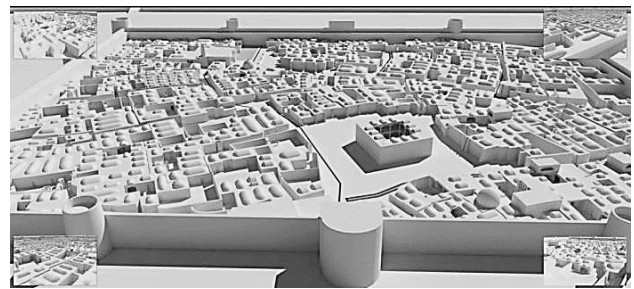
Faculty Member of Isfahan Art University, Restoration and Revitalization of Historical Monuments and Fabrics

Majid Haghani

B.A. in Architecture, Bozorgmehr Higher Education Center

Abstract:

One of the largest and eye-catching historical earthen Structures in the Iranian plateau is “Gürtān Citadel” which the contemporary man has paid the least attention to it. It is earthen fortress which was built on the watersheds of Zayandeh Rūd and is five hectares in area. The aged fortress has 14 circular watchtowers around it along with tall walls for better protection of the inhabitants. It is located 120 Km. away from the east of Isfahan. It has been developed during Safavid and Qajar periods as the architectural types of several buildings can prove this claim although its primary nuclei dates back to some centuries prior to the Safavid period (around one millennium). The inhabitants lived there up to the first half of the 20th century but because of problems, they moved to the area out of the citadel. They use the remaining architectural spaces as stables for their livestock. Field investigations in 2010 show that a few number of families live in the citadel. They changed and reconstructed the spaces in an unacceptable way. Because of negligence, majority of spaces of this gigantic earthen structure – perhaps the largest mud-brick and earthen structure in Iran after Bam Citadel- have been damaged for example several arches, deep cracks in walls and ceilings, movement of walls, total destruction of one of the watchtowers and the like. This citadel was surveyed in 2007 and was registered in the Iranian National Inventory in 2008. After a general introduction, this paper tries to introduce the architectural identity and then focuses on the architectural components of the citadel to provide a better understanding for the readers. This article has an applied approach and historical-descriptive method has been used to carry out a case-study on Gürtān Citadel. Qualitative method has been used to analyze the data and field, library and archival studies were done for the investigation. The findings reveal hidden features of this

A Virtual Reconstruction of Gürtān Citadel

citadel which are worthy of serious conservation. To do so, it needs a managerial program. Therefore, before introducing any restoration and revitalization plans, a holistic urgent care operation is needed for the entire citadel. It should be tried to prevent any further destruction whether natural disasters or human interventions in the citadel. This operation provides enough time for later programming.

Keywords: *Gürtān Citadel, architectural identity, architectural components, primary and urgent care*

ATHAR

SCIENTIFIC, TECHNICAL and ART QUARTERLY

SCIENTIFIC, TECHNICAL & QUARTERLY

No. 78,

Autumn 2017

Abstracts

- **Gürtān Earthen Citadel** 3
Behnam Pedram, Majid Haghani
- **Pol-e-Dokhtar in Mīyāneh, History, Documents and Restorations** 4
Mahdi Razani, Ramin Mohammadi Sefidkhani
- **Cemeteries of Town of Jalgh, Sarāvān** 5
Sahar Rastgar Zhaleh, Majid Kalānouri
- **Water Distribution System and Na'een Mohammadiyah Qanat Irrigation Network** 6
Mahdi Soltani Mohammadi, Yousef Yousefi, Mohammad Bolouri Bonab
- **Kūkhī Kūrtak, an Unknown Building at Mahābād-Sardasht Road** 7
Northwest of Iran
Salāh Salimi, Salāh al-Din Ebrahimipour
- **Research into the History and age of the Historic Font in the Atigh Jame' Mosque of Shiraz** 8
Mohammadali Mokhlesi
- **A Search into What the Zia'iyeh School or the Eskandar Prison in Yazd Actually Is** 9
Mojtaba Mehrali Kordbacheh, Zatollah Nikzad

RICHT

In the Name of God

ATHAR

SCIENTIFIC, & TECHNICAL and ART QUARTERLY

No. **78**,

Autumn 2017

ISSN: 1024-2647

EISSN: 22-35-41

Owned by: The Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT)

Managing Editor: Jalil Golshan

Editor-in-Chief: Mahnaz Ashrafi

Editorial Board:

Seyed Mohsen Habibi (Ph.D), Farhad Tehrani (Ph.D), Seyed Hosein Bahreini (Ph.D), Mohammad Rahim Sarraf (Ph.D), Mehrdad Ghayomi Bidhendi (Ph.D), Hamideh Choobak (Ph.D), Mahnaz Ashrafi (Ph.D), Ali Zamani Fard (Ph.D)

Executive Director: Mohammad Ali Mokhlesi

Deputy Editor-in-Chief: Zatollah Nikzad

Editor: Abdollah Moazenzadeh Kolour

Translation into English: Shervin Moazami Goudarzi

Type and Layout: Nourbakhsh

Circulation: 1000 Editions

Secretariat: No. 2, Prof. Rolin St., 30tir st. Imam Khomeini St.

P.O. Box: 1136913431

Website: Journal.richt.ir/athar

E-mail: atharmiras@gmail.com

Price: 120000 Rials

Reviewer of the Articles:

This Issue:

Saeid Janebollahi, Zahra Habibi, Mohsen Habibi, Ebrahim Heidari, Fatemeh Danesh Yazdi, Mansour Seyed sajjadi, Adel Farhangi, Majid Labbaf Khaniki, Mohammad Hassan Mohebali, Mohammad Ali Mokhlesi, Abdolrahman Vahabzadeh

- Quotations from the contents of *Athar* are allowed under the condition that faithful reference to the article and the journal accompanies each.

- Contents of the articles shall not, necessarily, be regarded the *Athar* board's ideas.